

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР БОГДАНА САРАМАГА (30-ті РОКИ ХХ ст.)

Визначний актор Ярослав Климівський у своїх заокеанських спогадах про найпрезентативніший колектив 1938—1939 рр.— Український народний театр ім. І. Котляревського — згадував й інші трупи: „За польської окупації на західних українських землях, навіть у Львові, не було постійного театру (за винятком коротких періодів), зате було чимало мандрівних театрів і труп: театр Й. Стадника, П. Карабіновича, М. Комаровського, І. Когутяка, Б. Сарамага, Ю. Кононева, О. Тимченка та інших...“¹ Кожен із цих колективів, хоч і не був провідним у західно-українському театральному процесі 20—30-х років ХХ ст., чесно виконував покладену на нього місію: зайняв певну свою нішу, залишивши незабутній слід у людських серцях та історії.

Доля кожного з названих керівників театрів у радянські часи по своєму склалася трагічно: одних примусили мовчати про своє минуле, інших, як-от Богдана Сарамагу — через те, що „працював на окупованій нацистами території“, а потім виїхав за кордон, — зумисне викреслили з вітчизняної історії. Лише після здобуття Україною незалежності стало можливим повернення його імені на Батьківщину.

Згаданий диригент, скрипаль, композитор і педагог, актор і режисер, організатор музично-театральної справи Богдан Сарамага народився 1 квітня 1905 р. у Тернополі. Закінчив чотири класи Української гімназії (Тернопіль, 1922), навчався у музичній школі (клас скрипки і фортеп'яно Рослер (1912—1914)². (Початкову освіту гри на скрипці здобув у професора Вольфстала у Тернополі³). Навчався у Вищому

музичному інституті ім. М. Лисенка (нині — Львівська національна музична академія ім. Миколи Лисенка) у відомого польського скрипаля Юзефа Цетнера (клас скрипки), теорії музики — у відомого педагога і композитора Адама Солтиса, а також у видатного польського музичного теоретика Адольфа-Евстахія Хибінського та ін.⁴ У 1926 р. склав „іспит зрілості“⁵, а в 1927 р.— екзамен на вчителя співу й музики середніх шкіл⁶.

Від 1923 р. працював в Українському народному театрі товариства „Українська бесіда“⁷ під керівництвом Йосипа Стадника (концертмайстер, згодом — диригент). Після ліквідації театру товариства „Українська бесіда“ в 1924 р. Б. Сарамага, вочевидь, надалі перебував уже в приватному Українському театрі Йосипа Стадника (кінець 1925 — 1927 рр. під протекторатом „Союзу артистів“ — секції професійної спілки Союз діячів українського театрального мистецтва). 1927 р. Б. Сарамага працював керівником оркестру (диригентом) у мандрівному „Новому українському театрі“ під дирекцією Панаса Карабіновича⁸ (серед іншого театр здійснив і прапрем'єру на українській сцені в Галичині оперети С. Джонса „Гейша“⁹). 1928 р. був капельмайстером оркестру новоствореного „Просвітянського театру“ під дирекцією

Богдан Сарамага.
Фото 1960-х рр.

Альфреда Будзиновського і мистецьким провідом Петра Сороки¹⁰. З кінця 1928 — початку 1929 р. керував оркестром в Українському народному театрі ім. І. Тобілевича у Станиславові (нині — Івано-Франківськ) під мистецьким провідом Ярослава Давидовича¹¹, де Б. Сарамага налагодив також співпрацю із місцевим хором „Думка“, забезпе-

¹ Климівський Я. Останнє турне на рідній землі // Наш театр: Книга діячів українського театрального мистецтва 1915—1975 / За ред. Г. Лужницького і Л. Полтави.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1975.— Т. I.— С. 829.

² Медведик П. Діячі української музичної культури (Матеріали до біо-бібліографічного словника) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Музикознавчої комісії.— Львів, 1996.— Т. ССХХХІІ.— С. 534.

³ Михальчишин Я. Богдан Сарамага — скрипаль і педагог // Михальчишин Я. З музикою крізь життя.— Львів, 1992.— С. 122.

⁴ Сарамага Богдан (1. 04. 1905 — 12. 04. 1975) — диригент, композитор, театральний діяч // Музична Тернопільщина: Бібліографічний покажчик.— Тернопіль, 2008.— С. 240.

⁵ Біографічні довідки. Державна гімназія 1898—1930 рр. // Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898—1998.— Тернопіль; Львів, 1998.— С. 593.

⁶ Гайда П. Богдан Сарамага (1905—1975) // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983.— Т. III.— С. 654—655.

⁷ Медведик П. Діячі української музичної культури...— С. 534. За іншими даними: 1922 р. (див.: Михальчишин Я. Богдан Сарамага — скрипаль і педагог.— С. 122).

⁸ [Б. а.] Репертуар Нового Українського Театру під дир. П. Карабіновича // Діло (Львів).— 1927.— 19 листоп.— Ч. 259.— С. 4.— (Оповідки).

⁹ [Б. а.] Репертуар Нового Українського Театру під дир. П. Карабіновича // Там само.— 4 груд.— Ч. 271.— С. 6.

¹⁰ [Б. а.] Діяльність „Просвітянського театру“ // Там само.— 1928.— 8 черв.— Ч. 125.— С. 4.— (Новинки. З театрального життя); [Б. а.] Просвітянський театр // Новий час (Львів).— 1928.— 18 черв.— Ч. 73.— С. 6.— (Література й мистецтво.— 1928.— Черв.— Ч. 5).

¹¹ Гість. „Український Театр ім. Тобілевича“ в Станиславові // Новий час (Львів).— 1929.— 21 січ.— Ч. 6.— С. 10.— (Життя краю).

чивши театрові можливість виставляти масштабні опери та оперети¹². 1930 р. перейшов до Українського театру Й. Стадника¹³.

Власну трупу, легітимовану концесією (ліцензією), виписаною на його ім'я, Б. Сарамага створив улітку 1932 р.¹⁴ Однак трупа не вирізнялася на той час серед кільканадцяти — дрібних приватних — українських мандрівних театрів краю, які безпосередньо залежали від смаків широкої публіки. У поданому за вимогою Міністерства внутрішніх справ Польської Республіки звіті одного з повітових староств колектив охарактеризований як польсько- й українськомовний, з низьким мистецьким рівнем, слабкою кваліфікацією та мінімальною фінансовою спроможністю¹⁵. Репертуарний діапазон театру, зокрема у липні—грудні 1933 р. визначався „дозволеними концесією“ жанрами: опера, оперета, водевіль... і то при особовому складі трупи 5—10 осіб¹⁶. Зрозуміло, що високими мистецькими здобутками у мандрівних умовах така група акторів похвалитися не могла. Виступаючи у невеликих містечках і більших селах Галичини із нашвидкуруч підготованим „хлібним репертуаром“, не конкуруючи з репрезентативними театрами і не ризикуючи „брати“ великі міста, театр Б. Сарамаги просто поповнив ряди провінційних труп, які масово виникали/зникали внаслідок повоєнного безробіття у Польщі 20—30-х років ХХ ст., припливу східноукраїнської еміграції та організаційного хаосу.

Показово, що на масштабну театральну нараду всіх колективів краю у Львові 18 січня 1934 р., скликану Союзом діячів українського театрального мистецтва з метою координації театального процесу в Галичині¹⁷, трупу Б. Сарамаги не запросили, бо й тоді вона ще не мала чіткого репертуарного обличчя і мистецького потенціалу.

Згодом Б. Сарамага запросив до свого театру мистецьким керівником досвідченого режисера Петра Сороку, завдяки якому дещо змінилося речом колективу. Орієнтація на модний європейський музичний репертуар, який уже звучав на польських сценах краю, звісно, не зникла, проте доопрацьовано драматичний бік вистав. У репертуарі театру в червні—липні 1935 р. були „Іхав стрілець на війноньку“ Б. Піратинського, популярне ревію „Бо хто не ризикує“ (в 1931 році йшло у театрі „Цвіркун“, реж. П. Сорока), комедія „Блакитний лис“ Ф. Герчега, „Швейк“ за Я. Гашеком, „Панна чи вдова“ (оперета „Весела вдова“ Ф. Легара?) та оперета „Моя сестра і я“ („Княжна на драбині“) — неназваних авторів¹⁸. Не відомо, чи довго працював П. Сорока у трупі, але вже восени 1935 року у звітах староств мистецький рівень театру Б. Сарамаги визначали як „помірний“¹⁹. На той час

у колективі було 18 осіб, у репертуарі: „Швейк“ за Я. Гашеком, оперета „Жайворонок“ Ф. Легара, „Панна чи вдова“ (оперета „Весела вдова“ Ф. Легара?), „Раз, але добре“, „Босяк“ — неназваних авторів²⁰ та ін.

Майже кожен більш-менш поважний український театр — як репрезентант саме українського мистецтва — у напруженій атмосфері міжвоєнного часу ставав або принаймні сприймався активістом „війни культур“. У середині 1930-х рр. „заговорили“ і про театр Б. Сарамаги. Наприклад, у звіті Тернопільського староства, зазначивши, що від 4 до 17 січня 1936 р. театр гастролював на території повіту з виставами: оперою „Катерина“ М. Аркаса за Т. Шевченком, оперетами „Королева балу“ („Королева балу у Ворохті“ Б. Сарамаги?) та „Панна чи вдова“ („Весела вдова“ Ф. Легара?), драмами „Три подарунки“ та „На Соловки“ — неназваних авторів, ревію „Весела ревія“, — польські чиновники застерігали: „Три дари“, „На Соловки“ за силою емоційного вияву і за реакцією глядачів „мали націоналістичний український характер“²¹.

Окремо у звіті наголошувалося, що з 19 артистів театру троє — Нестор Ходачок, Володимир Піхур і Семен Пасека — під час перебування у Микулинцях (і в Копичинцях) контактували з особами, підозрюваними у належності до ОУН²². Отже, хоч театр і не декларував національної лінії у своїй репертуарній політиці, вже сам факт його присутності сприймався як маркування українського простору. (Стосовно ж контактів із націоналістами варто наголосити, що питання позірних чи реальних зв'язків українських театрів із національним підпіллям заслуговує на окреме дослідження). 12—30 грудня 1936 р. трупа знову гостювала у Тернополі та повіті, показуючи оперети І. Кальмана „Графиня Маріца“ й „Осінні маневри“²³.

1937 р. визначний критик та історик театру Степан Чарнецький у своєму огляді західноукраїнського театального життя відносив трупу до „другопланових“, коротко зазначаючи: „Театр Сарамаги з молодими повоєнними силами, з репертуаром оперетково-ревієвим — їздить по містах, містечках і селах“²⁴.

Більше про цей „маловідомий оперетковий театр“ заговорили у 1938 році, коли він наважився приїхати до Львова. Впродовж 7—9 січня, тобто саме на Різдво, Український театр Б. Сарамаги виступав у приміщенні Єврейського театру на вул. Ягайлонській, 11 (нині — приміщення Першого академічного українського театру для дітей та юнацтва), із популярними оперетами „Вікторія та її гузар“ П. Абрагама, „Графиня Маріца“ та „Осінні маневри“ І. Кальмана (була анонсована ще й комедія „Еспанська муха“ Мілера (вочевидь, переробка

¹² Чорнобиль Р. „Щоби слава не пропала“ // Альманах Станіславівської землі.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985.— Т. II.— С. 161—162.

¹³ Блавацький В. Спогади // Ревуцький В. В орбіті світового театру / Вид. М. Коць.— Київ; Харків; Нью-Йорк, 1995.— С. 146.

¹⁴ Медведик П. Діячі української музичної культури...— С. 534.

¹⁵ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 1, оп. 52, спр. 1651, арк. 10 (пер. з польс. наш.— Р. Л.).

¹⁶ Там само.

¹⁷ [Б. а.] На ліквідацію театального хаосу // Новий час (Львів).— 1934.— 13 січ.— Ч. 8.— С. 7.

¹⁸ Див.: Новий час (Львів).— 1935.— 19 черв.— Ч. 133.— С. 8; 20 черв.— Ч. 134.— С. 8; 29 черв.— Ч. 142.— С. 8 та ін.

¹⁹ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 2851, арк. 13.

²⁰ Там само.

²¹ Державний архів Тернопільської області, ф. 3, оп. 2, спр. 536, арк. 1—1 зв.

²² Там само.

²³ Там само.— Арк. 3.

²⁴ Чарнецький С. Нарис історії театру // Історія української культури / Під заг. ред. д-ра І. Крип'якевича.— Львів, 1937.— С. 690.

однойменного фарсу Ф. Арнольда, Е. Баха)²⁵. „Сподівалися ми побачити наш славно-відомий „провінціально-театральний балаганчик“,— писав журналіст і письменник Роман Сливка,— побачили молоду, зіграну і приготовану до вистав дружину (трупю.— Р. Л.)²⁶. Загалом позитивно здивований критик про першу оперету „Вікторія та її гузар“ нейтрально констатував: „На першому місці треба поставити п[ан]ю Н. Костів-Сарамагову (Вікторія) і п[ан]я Сарамагу (Янчі) та п[ана] Мурського (Фері). Всі інші: п[ан] Палка (Кольтай), п[ан] Дидиківна (Лія Сан), Заяцівна (Рігет), п[ан] Шуль (Кенляйт) і п[ан] Ходачок (Бонза) — створили вирівняний ансамбль, без спеціальних зірок, але й без слабих місць. Хори трохи ослабі, але зіспівані. Орхестра добра“²⁷. І продовжував: „Графиня Маріца“, оперетка Кальмана у 3 діях, яка від кількох ліг творить залізний репертуар українських опереткових театрів, у постанові п[ана] Сарамаги вийшла зовсім добре. На окрему похвалу заслуговує п[ан]і Костів-Сарамагова в заголовній ролі. Добрий теж був п[ан] Мурський (Тассільо), п[ан]і Заяцівна (Ліза) та виконавці характеристичних ролей: п[ан]і Сорокова (Боренна) і п[ан] Шуль (Популеску). Найбільший успіх мала остання вистава“²⁸. Коротка „рецензія“ Р. Сливки оцінювала радше перспективність колективу: „Між молодими акторами нема ніяких відомих імен і майже всі вони при пильній праці над собою зможуть досягнути гарні успіхи. Годиться підкреслити, що театр має до кожної оперетки свої власні гарні декорації, що їх малював п[ан] Савчак. Орхестра під пров[одом] п[ана] Телсена творила добру цілість разом із цілою дружиною“²⁹.

Хоч трупа Б. Сарамаги успішно пройшла „випробовування Львовом“, все ж вона була не конкурентоспроможною порівняно зі стаціонарними польськими театрами, не здатною створити на сцені „ілюзії розкоші і блиску“, такі необхідні для опереткового репертуару. Не завжди рятував і акторський потенціал: дружина Б. Сарамаги — визначна акторка і співачка Наталія Сарамагова (донька артистки Марії Костів (псевдонім: Чернявська), племінниця Катерини Рубчакової (у дівоцтві — Коссає), Василя та Михайла Коссаєв) — солістка театрів Й. Стадника, „Просвітняського театру“, Театру ім. І. Тобілевича, а також колишні „просвітняни“ Ванда Сорокова, Ярослав Шуль, досвідчений організатор аматорських театрів та журналіст Петро Мурський чи співак із хору Дмитра Котка Нестор Ходачок та інші — мали за плечима певний досвід, мистецький хист та ентузіазм, та все ж потребували професійної освіти.

Виїхавши зі Львова в провінцію, театр Б. Сарамаги знову надовго зник із поля зору „столич-

них“ львівських рецензентів, та й українська преса охочіше писала про провідні колективи: Театр ім. І. Тобілевича та „Заграва“ (восени 1938 р. об'єднані в Український народний театр ім. І. Котляревського), Український народний театр ім. М. Садовського чи Український театр Й. Стадника. З анонсів у газетах відомо, що у квітні—травні 1938 р. Український театр Б. Сарамаги здійснив турне Лемківщиною, зокрема, відвідав Лісько, Балигород, Долішні Устрики, Загір'я та інші містечка і села, показавши оперети „Чорноморці“ М. Лисенка (текст М. Старицького за Я. Кухаренком), „Королева балю“ („Королева балю у Ворохті“ Б. Сарамаги?), „Осінні маневри“ та „Графиня Маріца“ І. Кальмана, „Жайворонок“ та „Царевич“ Ф. Легара, „Вікторія та її гузар“ П. Абрагама, „Панна чи вдова“ (оперета „Весела вдова“ Ф. Легара?)³⁰.

У вересні 1938 р. колектив уже виступав під зміненою дещо назвою — „Український оперетковий театр Б. Сарамаги“ (режисером і, вочевидь, мистецьким керівником трупи знову був П. Сорока)³¹. У Великих Мостах та Кристинополі (нині — Червоноград) театр показав оперети „Грігрі“ Б. Іраніхштедтена, „Барон Кіммель“ В. Колло, „Дімок трьох дівчат“ Шуберта — Берте, „Довкола кохання“ Й. Штрауса³².

Короткі газетні повідомлення з провінції також інформували про роботу мандрівного театру дуже лаконічно, проте відзначаючи його позитивний вплив, як-от: „І хоча на перший погляд цей репертуар може видаватись і не дуже відповідним для села, та все ж таки село скористало з цієї поїздки п[ана] Сарамаги: побачило оперету та оперу [„Катерина“ М. Аркаса за Т. Шевченком]. З цілої театральної дружини, що на загал представляється зовсім корисно, на перше місце вибиваються: п[ан] Сарамага в комічних ролях і п[ан]і Сарамагова, що найбільше пописалася в ролі Катерини“³³.

У розлозі огляді західноукраїнського театрального життя письменник і журналіст Володислав Ковальчук досить чітко визначив місце театру Б. Сарамаги серед півтора десятка мандрівних труп на території Галичини у 1938 р. У складеному реєстрі: Український народний театр ім. І. Тобілевича; Український молодий театр „Заграва“; Український народний театр ім. І. Котляревського (об'єднані перші два); Український народний театр ім. М. Садовського; Український театр Й. Стадника; Львівський український театр „Богема“; Український театр Б. Сарамаги; Український народний театр „Промінь“ (М. Комаровського); Український театр Н. Войтовича; Український театр „Веселка“ (О. Тимченка); Український театр Т. Лепківної; Український Наддніпрянський театр (І. Городничого); Український театр Ю. Ко-

Анонс виступів у Львові. Опубліковано у газ. „Новий час“. Львів, 1938 р.

²⁵ Див.: Діло (Львів).— 1938.— 6 січ.— Ч. 5.— С. 28.

²⁶ Р. Сл. [Роман Сливка]. З виступів Українського театру Б. Сарамаги у Львові в салі жидівського театру // Діло (Львів).— 1938.— 11 січ.— Ч. 6.— С. 9.— (З театру).

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Див.: Новий час (Львів).— 1938.— 29—30 квіт.— Ч. 90—91; 3— 9 трав.— Ч. 93—98 та ін.

³¹ Див.: Там само.— 27 верес.— Ч. 213.— С. 9.

³² Там само.— 23 верес.— Ч. 210.— С. 9; 24 верес.— Ч. 211.— С. 9; 26 верес.— Ч. 212.— С. 10 та ін.

³³ [Б. а.] Театр Б. Сарамаги в Гусятинщині // Діло (Львів).— 1939.— 5 трав.— Ч. 101.— С. 9.— (Дописи).

нонева; Український театр „Цвіркун“ у Львові; Український театр І. Когутяка; Український театр „Русалка“ (Віри Кривецької); Український театр Яреми Стадника³⁴. Зокрема, критикуючи невизначеність, ба й шкідливість репертуарної політики більшості „другопланових“ театрів, рецензент наголошує, що трупа Б. Сарамаги має певне репертуарне обличчя — як театр оперети, який „працює виключно в легкому репертуарі“³⁵. Оглянувши репертуарну афішу та проаналізувавши манеру виконання, В. Ковальчук позитивно, проте критично оцінював: „Рівень цього театру, як і усіх, поза театром ім. Ів. Котляревського та до деякої міри театру ім. М. Садовського, невисокий“³⁶.

Окрім уже згаданих особистостей, у театрі періодично працювали (чи виступали гостинно) такі актори, як Ірина Коссакова, В. Нестерович, Омелян Неделко, Амвросій Нижанківський³⁷, Іван Рубчак, Ярослав Геляс (у 1934 р. дебютував на сцені цього театру)³⁸, Володимир Прихода³⁹, артист Березняк та ін. У репертуарі Б. Сарамаги були також „Наталка Полтавка“ І. Котляревського, „Шельменко-денщик“ Г. Квітки-Основ'яненка, оперети „Доллі“ Г. Гірша, „Троянда Стамбула“ Л. Фалля, „Сільва“ І. Кальмана та ін.⁴⁰

Хоч легкий репертуар прямо не працював на національну ідею (чого від театрів вимагала громадськість, посилаючись на складне становище підневільного народу), однак Б. Сарамага зі своїм колективом розробляв важливий для повноти культури пласт розважального театру, успішно опановував популярний оперетковий репертуар, зрештою, укорінював цей жанр, сам створюючи нові українські оперети. Цей театр виконував компенсаторну (розвага, моральна підтримка) та культурно-просвітницьку (донесення високої музичної культури провінційному глядачеві) функції, опосередковано став практично-педагогічною базою для низки молодих талантів.

У вересні—жовтні 1939 р. Український театр Б. Сарамаги радянська влада об'єднала із Українським народним театром ім. М. Садовського під керівництвом Панаса Карабіневича, Українським народним театром „Промінь“ Миколи Комаровського у єдиний стаціонарний державний Тернопільський обласний український драматичний театр ім. І. Франка (відповідальний директор — П. Карабіневич; мистецькі керівники і режисери — М. Ко-

маровський та Аполлінарія Карабіневич; музичний керівник і диригент хору — Б. Сарамага)⁴¹. Б. Сарамага 1940 р. був прийнятий до Союзу композиторів УРСР. У 1941—1944 рр. обіймав посади директора, диригента і режисера Українського драматичного театру ім. І. Франка у Тернополі⁴². 1944 р. разом із дружиною Н. Сарамаговою влітав до Кракова, керував театральньо-концертною групою, яка виступала перед робітниками у таборах Німеччини (Нижня Сілезія, Верхня Сілезія, Баварія). 1945 р. у м. Кауфбойрені (Баварія, Німеччина) організував Український хор, із яким їздив по таборах інтернованих. У 1947—1950 рр. працював концертмайстром у німецькому „Швабському театрі“ („Schwäbische Landesbühne“), а також працював скрипалем в оркестрі Мюнхенського радіо (1949)⁴³.

1950 р. переїхав до США (Детройт, штат Мічиган), де працював диригентом та актором в театрі „Українська Сцена“ (під мистецьким керівництвом Івана Федчишина)⁴⁴, викладав у філії Українського музичного інституту, від 1961 р. — в Українській вищій музичній школі, водночас — диригент хорів. Щороку з молоддю ставив кілька концертів (до яких писав музичні твори) в супроводі створеного ним симфонічного оркестру⁴⁵. Помер у м. Детройті 12 квітня 1975 р., похований на цвинтарі Мавнт Олівет.

У композиторському доробку Б. Сарамаги — понад 50 оркестрових творів, музика до виставлених у Тернополі у 1939—1941 рр. драм „Украдене щастя“ І. Франка та „Загибель ескадри“ О. Корнійчука, його власні оперети „Сади цвітуть“ (за В. Массом, М. Куличенком) і „Королева балю у Ворохті“, близько 40 пісень, 2 кантати для дитячих хорів, 4 квартети, обробки 10 пісень УПА та ін.⁴⁶

Попри трагічні події Другої світової війни, складні траєкторії людських долі і фарисейське замовчування у радянські часи імен діячів української національної культури, ім'я Богдана Сарамаги сьогодні поступово повертається на Батьківщину. Дослідник історії українського театру Валерій Гайдабур без фальшивого пафосу пише: „Йосип Стадник, Микола Комаровський, Опанас Карабіневич, Богдан Сарамага, Іван Когутяк — славні імена митців, котрі в різні лихі часи боролися західно-український театр від знищення“⁴⁷.

Роман ЛАВРЕНТІЙ

Анонс виступів на Лемківщині. Оpubліковано у газ. „Новий час“. Львів, 1938 р.

³⁴ Ковальчук В. Діяльність українських театрів у Галичині, на Волині й на Закарпатті // Сьогоднішнє й минуле. Вісник українознавства / НТШ у Львові. — Львів, 1939. — Зош. II. — С. 100.

³⁵ Там само. — С. 100—101.

³⁶ Там само. — С. 101.

³⁷ Медведик П. Діячі української музичної культури... — С. 534.

³⁸ Мельничук Б., Петраш Б. Мельпомена і Молох // Вільне життя плюс. — Тернопіль, 2010. — 26 листоп. — № 95.

³⁹ Сарамага Б., Сорока П. З театру Богдана Сарамаги // Новий час (Львів). — 1935. — 29 черв. — Ч. 142. — С. 7.

⁴⁰ Медведик П. Діячі української музичної культури... — С. 534.

⁴¹ Гайда В. Тернопіль в історії українського театру // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — Т. III. — С. 224.

⁴² Гайдабур В. Театр, захований в архівах. — К., 1998. — С. 53.

⁴³ Saragha Bohdan // Енциклопедія України в Інтернеті. — Режим доступу: <http://www.encyclopediaofukraine.com>. Дякуємо Марку Робертів Стеху, який звернув нашу увагу на це джерело.

⁴⁴ М. Ш. Опера „Катерина“ // Свобода (Джерзі-Сіті; Нью-Йорк). — 1955. — 1 квіт. — Ч. 62. — С. 4.

⁴⁵ Медведик П. Діячі української музичної культури... — С. 534.

⁴⁶ Мельничук Б., Пиндус Б., Щербак Л. Сарамага Богдан Павлович // Тернопільський енциклопедичний словник. — Тернопіль, 2008. — Т. 3: П—Я. — С. 229. На жаль, дані і факти, наведені у цій статті, не завжди збігаються з інформацією у працях інших дослідників.

⁴⁷ Гайдабур В. Театр між Гітлером і Сталінім. — К., 2004. — С. 136.